

B5
ODE

Ο Δ Η Γ Ο Σ

ΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ

ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ

ΤΩΝ

ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚ. ΓΕΡΜΑΝ. ΑΡΧΑΙΟΛ. ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ

1901

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

135

Ο Δ Η Γ Ο Σ

ΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ

ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ

ΤΩΝ

ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚ. ΓΕΡΜΑΝ. ΑΡΧΑΙΟΛ. ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ

1901

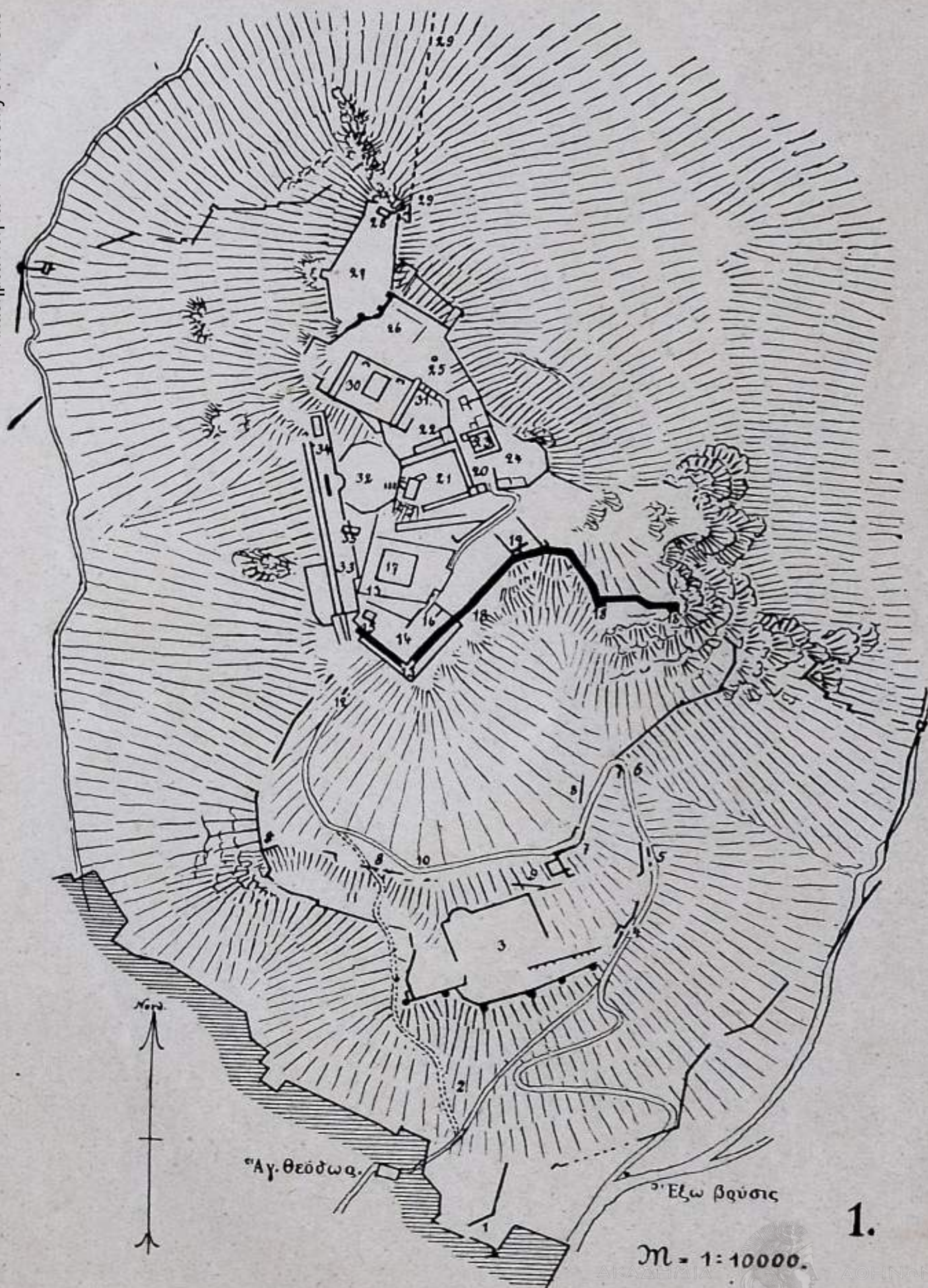

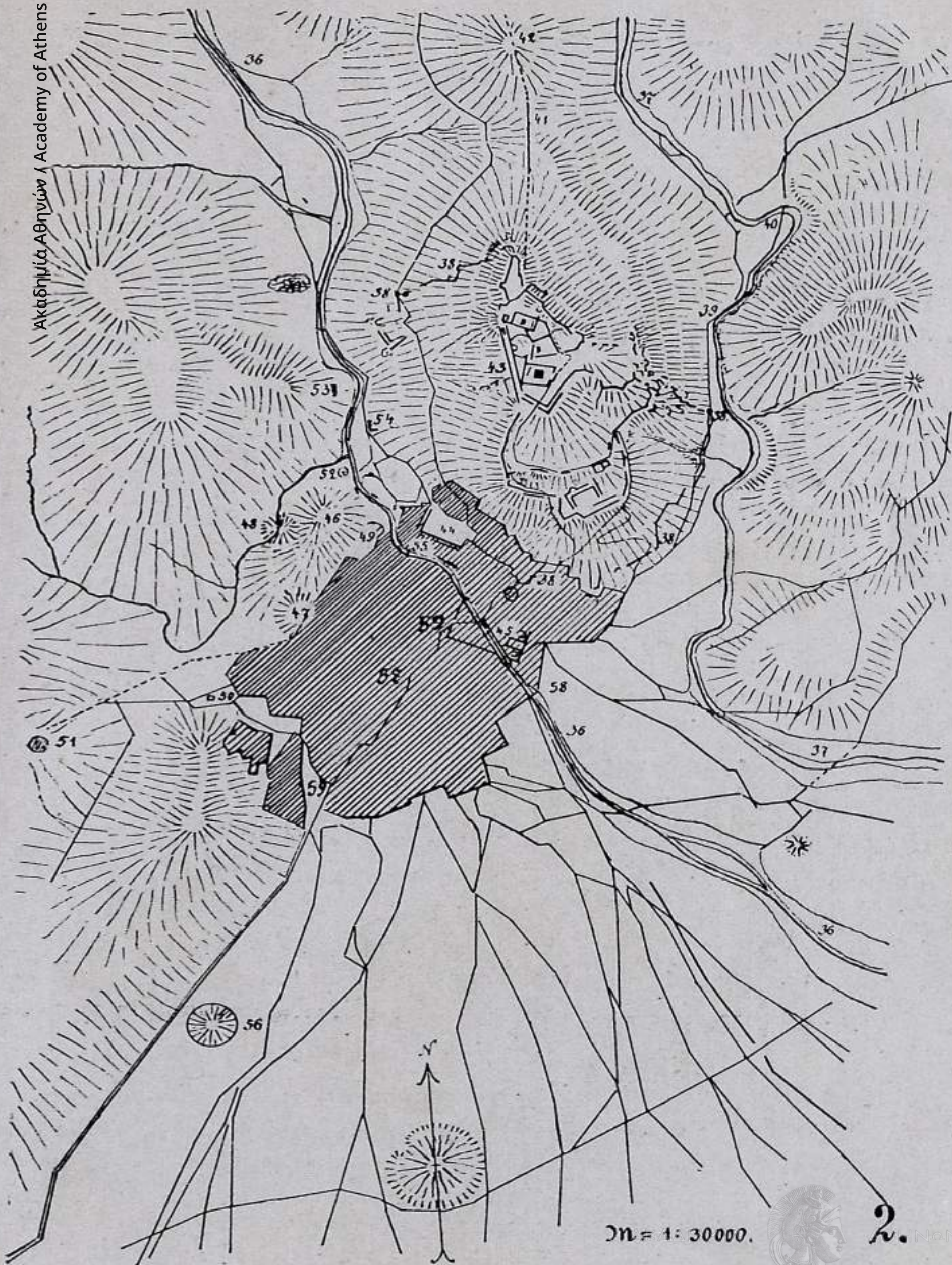
Ἀθῆναι, Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Μάϊανερ καὶ Καργαδούρη — 2916

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ

	Σελίς
Δύο σχεδιογραφικοί πίνακες	4. 5
Τὸ ταξείδιον	7
Ἡ νῦν πόλις	9
Ἱστορικὰ	9
Τρεῖς περιοδεῖαι :	
I. Ἐκδρομὴ εἰς τὰς κοιλάδας τῶν ποταμῶν . . .	12
II. Ἐρείπια τῆς κάτω πόλεως καὶ τῶν πέριξ . .	15
III. Ἐρείπια τῆς ἀκροπόλεως	19

Μη 1: 30000.

Τὸ Ταξειδίον.

Εἰς Πέργαμον μεταβαίνομεν συνήθως μέσον Σμύρνης ἢ Μυτιλήνης.

Ἐκ Σμύρνης ἀναχωροῦσιν ἀτμόπλοια τῆς ἐγγωρίου συγκοινωνίας δις καθ' ἑβδομάδα εἰς τὸν λιμένα Δίκελι· ἡμέραι ἀναχωρήσεως ἦσαν μέχρι τοῦδε ἡ Τρίτη καὶ ἡ Παρασκευὴ ὥραν 8ην πρὸ μεσημβρίας. Ἐφθάνον δὲ εἰς Δίκελι συνήθως μεταξὺ 3ης καὶ 4ης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας.

Ἐκ Μυτιλήνης τὸ θέρος ἀνεχώρουν ἐσχάτως Τετάρτην καὶ Σάββατον περὶ τὴν 11ην ὥραν πρὸ μεσημβρίας, φθάνοντα εἰς Δίκελι περὶ τὴν 1 μετὰ μεσημβρίαν.

Ἐν Δίκελι εὐρίσκονται ἅμαξαι διὰ Πέργαμον· ὁλόκληρος ἅμαξα στοιχίζει 3 μετσητιέδες, μία μόνη θέσις 1 μετσητιέ. Ὅμοίως δὲ καὶ ἐν Περγάμῳ εὐρίσκονται ἅμαξαι διὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς Δίκελι ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἀγωγίῳ. Οἱ ἵππεῖς δύνανται νὰ ἀκολουθήσωσι καὶ ἰδιαιτέραν ἀτραπὸν.

Ἐκ Δίκελι ἀναχωροῦσι τὸ θέρος τὰ κατὰ Τετάρτην καὶ Σάββατον περὶ τὴν 1ην ὥραν φθάνοντα ἀτμόπλοια ἀμέσως διὰ Σμύρνην, ὅπου φθάνουσι τὴν αὐτὴν ἑσπέραν· τὰ δὲ κατὰ Τρίτην καὶ Παρασκευὴν μετὰ μεσημβρίαν φθάνοντα ἀναχωροῦσιν εἰς Μυτιλήνην ἀμέσως, ὅπου φθάνουσιν ἐντὸς δύο ὥρῳ.

Ἐκ Σμύρνης δύναται τις νὰ μεταβῇ καὶ διὰ ξηρᾶς εἰς Πέργαμον, ἀναχωρῶν διὰ τοῦ καθ' ἡμέραν ἐκ Σμύρνης πρὸ μεσημβρίας εἰς Σῶμα ταξειδεύοντος σιδηροδρόμου. Ἐκεῖθεν

ἐὰν δὲν θέλῃ νὰ φθάσῃ τις εἰς Πέργαμον νύκτα, ταξιδεύων μὲ ἄμαξαν ἐπὶ πέντε ὥρας, διανυκτερεύει εἰς τὸ χάνι παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμόν, ὅπου ὅμως οἱ καλομαθημένοι ταξιδιωτὰι δὲν θὰ μείνωσι πολὺ εὐχαριστημένοι. Εἰς Πέργαμον φθάνει τις τοιουτοτρόπως τὴν ἐπομένην ἡμέραν. Ἡ ἄμαξα στοιχίζει 4 μετσητιέδες, τὴν δὲ νύκτα 5.

Εἰς τὴν ἐκ Περγάμου διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ἐπιστροφὴν πρέπει νὰ προφθάσῃ τις τὸν ἐκ Σῶμα πρωῒ εἰς Σμύρνην ἀναχωροῦντα σιδηρόδρομον, εἴτε ταξιδεύων ἐφ' ἁμάξης τὴν νύκτα, εἴτε διανυκτερεύων εἰς τὸ χάνι τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Σῶμα.

Ἐν Περγάμῳ εὐρίσκει τις κατάλυμα καὶ τροφὴν εἰς καλὸν διὰ τὸν τόπον ξενοδοχεῖον, τὸ “Ξενοδοχεῖον τῆς Ἀκροπόλεως”. Εἰς τὴν αὐτὴν οἰκίαν εὐρίσκεται καὶ τὸ ἀργυραμοιβεῖον τοῦ κ. Σοφianoῦ καὶ τὸ γραφεῖον τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Δημητρίου Τσολακίδου (ἴδε σελ. 19).

Ἴππους πρὸς περιόδους εὐρίσκει τις ἐν Περγάμῳ τὸ ἀγώγιον εἶνε περίπου 1 μετσητιές δι' ὅλην τὴν ἡμέραν.

Ἡ τιμὴ τῶν νομισμάτων εἶνε ὥς ἐν Σμύρνη· ὁ μετσητιές εἶνε τὸ $\frac{1}{5}$ τῆς τουρκικῆς λίρας, ἰσοδυναμῶν πρὸς 33 γρόσια· ἡ λίρα ἔχει 178 γρόσια (ὄχι χρυσᾶ).

Ἡ Πέργαμος ἔχει ἐν γένει κλίμα ὑγιεινόν· μόνον ἔνεκα τοῦ ἐλώδους πυρετοῦ πρέπει ν' ἀποφεύγῃ τις τὸ ὑπαιθρον ἐν καιρῷ νυκτὸς κατὰ τὸ θέρος. Ἡ ἀσφάλεια ἐντὸς τῆς Περγάμου καὶ περὶ αὐτήν, διὰ τοὺς Εὐρωπαίους μάλιστα ταξιδιωτάς, εἶνε πλήρης.

Ἡ νῦν πόλις.

Ἡ νῦν πόλις Μπέργαμα ἢ Πέργαμος ἔχει εἰκοσακισχιλίους περίπου κατοίκους (Τούρκους, Ἑλληνας, Ἀρμενίους καὶ Ἰουδαίους), ἔδρα οὖσα καϊμακάμη, ὑποκειμένου* εἰς τὸ βιλαέτιον Ἀϊδινίου.

Τὰ ἀξιοθέατα αὐτῆς εἶνε τοπία τινὰ γραφικώτατα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα. Ἐξαίρετος θέα εἶνε ἡ ἐκ τοῦ Μοσλοῦκ-κιοπροῦ (ἦτοι ἐκ τῆς ὑπεράνω τῶν ἀψίδων τοῦ ποταμοῦ γεφύρας πλησίον τῆς λεγομένης βασιλικῆς) (ἴδε σχέδ. II 45), ἡ τοῦ Μπακτσεβὰν-παζὰρ (ἦτοι τοῦ λαχανοπαζάρου) (57), ἡ τοῦ ὀθωμανικοῦ τεμένους Ἀμπατζιλάρ-τζιαμισὶ παρὰ τὸ ῥωμαϊκὸν θέατρον, ἡ ἐκ τοῦ Οὔτς-κεμέρ-κιοπροῦ (ἦτοι τῆς γεφύρας τῶν τριῶν ἀψίδων) (58), ἡ ἐκ τοῦ ἐκκοκκιστικοῦ ἐργοστασίου τοῦ βάμβακος πρὸς τὴν λεγομένην βασιλικὴν καὶ τὴν ἀκρόπολιν· τὰ λοιπὰ θὰ ἀναφέρωμεν περιγράφοντες τὰ ἀρχαῖα ἐρεῖπια. Τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ παζαρίου (59) συνιστῶμεν ἰδίως κατὰ τὴν Δευτέραν, ἡμέραν ἀγορᾶς.

Ἱστορικά.

Ἡ Πέργαμος καταλαμβάνει περιφανὲς ὄνομα ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἰς χρόνους ὑστέρους.

Μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος ἦτο ἀσήμαντος ἔτι, ἀπλῆ πρωτεύουσα τῆς παρακειμένης χώρας.

Ἡ ὠχυρωμένη πόλις κατελάμβανε τότε μόνον τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ, εἰς ταύτην δὲ μετέφερε πρὸς ἀσφάλειαν σημαντικὸν θησαυρὸν εἰς τῶν διαδόχων τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ βασιλεὺς Λυσίμαχος, καταλιπὼν φρούραρχον Φιλέταιρόν τινα. Κατὰ τοὺς ταραχώδεις ἐκείνους καιροὺς κατώρθωσεν οὗτος νὰ διατηρήσῃ ἐνταῦθα τὴν θέσιν του καὶ τέλος νὰ κατασταθῇ ἀνεξάρτητος, διάδοχον καταλιπὼν τὸν ἐξ ἀδελφοῦ ἀνεψιὸν Εὐμένη Α' (263—241 πρὸ Χρ.), ὃν διεδέχθη ὁ Ἀτταλὸς Α' (241—197 πρὸ Χρ.), ὅστις, πολεμῶν κατὰ τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς μισθοφορούντων Γαλατῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐστερέωσε τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν, περιβληθεὶς καὶ τὸ βασιλικὸν διάδημα. Ἐπ' αὐτοῦ πιθανῶς ἐπεξετάθη χαμηλότερον μέχρι τοῦ ἡμίσεος ὕψους τοῦ βουνοῦ ὁ περίβολος τῆς πόλεως (σελ. 22).

Ὅτε κατὰ τὸν δεύτερον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα πάντα τὰ παρὰ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν κράτη διηρέθησαν εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα, ὁ Ἀτταλὸς συνετάχθη πρὸς τὴν Ρώμην κατὰ τῶν φίλων τῶν Καρχηδονίων, πρὸς ταύτην δὲ συμμαχῶν ὁ διάδοχος αὐτοῦ Εὐμένης Β' (197—159 πρὸ Χρ.) ἐξέτεινε σπουδαίως τοῦ περγαμηνοῦ κράτους τὰ ὅρια. Ἡ πόλις κατέστη πρωτεύουσα πάσης σχεδὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περιβληθεῖσα δι' ἰσχυροτάτων τειχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων συμπεριελήφθη ἅπαν τὸ βουνὸν μέχρι τῶν (χειμαρρῶδων) ποταμῶν Σελινοῦντος καὶ Κητείου.

Μετὰ τὸν Εὐμένη ἐβασίλευσαν ὁ Ἀτταλὸς Β' (159—138 πρὸ Χρ.) καὶ ὁ Ἀτταλὸς Γ' (138—133 πρὸ Χρ.). Κατόπιν ἀπερροφήθη καὶ τὸ κράτος καὶ ἡ πόλις ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας, κατὰ τοὺς εἰρηνικοὺς δὲ χρόνους αὐτῆς ἐξετάθη ἡ Πέργαμος πρὸς τὴν πεδιάδα, ἰδίως πέραν τοῦ Σελινοῦντος, εὐρύτερον καὶ τῆς σημερινῆς τουρκικῆς πόλεως.

Περὶ τῶν περιπετειῶν τῆς παρακμῆς τῆς πόλεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τουρκικοὺς χρόνους ἔλλιπεῖς εἶνε αἱ εἰδήσεις. Τοῦτο μόνον ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ μὲν ἀρχαιοτάτη ἐπὶ τοῦ βουνοῦ πόλις, μεταβάλλουσα μορφήν, περιορίζετο ὅλον ἐν εἰς στενώτερα ὅρια, ἕως οὗ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἔπαυσεν οἰκουμένη, ἡ δὲ κάτω πόλις ἐκ τῶν ἔρειπίων ἀνεγεννήθη πάλιν καὶ ἤνθησεν ὅπως δὴποτε. Ἐν ἐκ τῶν ὀχυρωμάτων ἐκείνων, ὅπισθεν τῶν ὁποίων ἐζήτουν προστασίαν οἱ κάτοικοι τῆς ἄνω πόλεως, εἶνε τὸ μέγα ἐν σπουδῇ κατεσκευασμένον τεῖχος, ὅπερ ἀνηγέρθη, ὡς φαίνεται, πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν τότε ἐπιδρομέων περὶ τὰ τέλη τῆς πρώτης μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδος. Πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποιήθησαν κυρίως λίθοι ἐκ τῶν ἀρχαίων μεγαλοπρεπῶν κτιρίων, κεκρυμμένοι μείναντες κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν τῷ τείχει, μέχρις οὗ εἰς φῶς ἐξήχθησαν κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Πρώσων ἀνασκαφήν.

Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην τὴν πρώτην ἀφορμὴν ἔδωκε δῶρόν τι τοῦ Καρόλου Χούμανν (Humann), ἀποστείλαντος τὸ 1873 εἰς Βερολῖνον τὰ πρῶτα τεμάχια μεγάλων ἐξεχόντων ἀναγλύφων ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Περγάμου. Κατόπιν ἐγκρίσει τῆς αὐτοκρατορικῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως καὶ τελευταῖον τῇ συμπράξει τῆς γενικῆς διευθύνσεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μουσείου ἤρχισεν ἡ κανονικὴ τῶν ἔρειπίων ἐξερεύνησις. Ταύτην διεξήγαγεν ἐπιτυχῶς ὁ Κάρολος Χούμανν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν τῆς διευθύνσεως τῶν ἐν Βερολίνῳ βασιλικῶν μουσείων ἀπὸ τοῦ 1878 μετὰ διακοπῶν μέχρι τοῦ 1886 τῇ συμπράξει καὶ πολλῶν ἄλλων, ἐξ ὧν ὁ Ριχάρδος Βὼν (Bohn) ἰδίως μετέσχε τῆς ἐργασίας διαρκῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς. Ἀργότερον συνεχίσθη πάλιν πολλαχῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Τὸ 1898

κατήρτισε τὸ χαρτογραφικὸν σχεδιάσμα τοῦ τόπου ὁ λοχαγὸς Μπέρλετ (Berlet).

Αἱ ἔρευναι αὗται ἔφερον εἰς φῶς σημαντικὰ λείψανα τῆς πρωτευούσης τῶν περγαμηνῶν βασιλέων, καθιστῶντα τὸν τόπον ἔτι μᾶλλον ἀξιοθέατον καὶ διδακτικόν, ὅσον καὶ ἂν τὰ πλεῖστα τῶν κινητῶν εὗρημάτων μετεκομίσθησαν ἐντεῦθεν, κατατεθέντα εἰς τὰ μουσεῖα τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ καὶ ὥς μία τῶν ἑπτὰ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐκκλησιῶν τῆς Ἀποκαλύψεως ἐλκύει οὐχ ἥττον ἢ πόλις τὸν ἐπισκέπτην.

Τρεῖς Περιοδεῖται.

Ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ὁ ἐπισκέπτης διαθέτει τρεῖς ἡμέρας ἐν Περγάμῳ, διαιροῦμεν εἰς τρία μέρη τὰ ἀξιοθέατα αὐτῆς. Ἐὰν ὁ χρόνος ἐπείγῃ, δύναται τις ἕκαστον αὐτῶν νὰ περιοδεύσῃ καὶ ἐντὸς ἡμισείας ἡμέρας. Ὅστις πολὺ βιάζεται, ἅς προτιμήσῃ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς ἀκροπόλεως (III).

I. Ἐκδρομὴ εἰς τὰς κοιλάδας τῶν ποταμῶν.

(Σχέδιον II)

Ἡ δυτικωτάτη τῶν δύο ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολὰς ἐκτεινομένων κοιλάδων εἶνε καὶ ἡ μεγίστη, μεγαλύτερος δὲ τῶν ἄλλων εἶνε καὶ ὁ ποταμὸς αὐτῆς. Σήμερον καλεῖται οὗτος Μπέργαμα - τσαΐ ἄνωτέρω τῆς πόλεως, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ πόλει Μποκλουκτσέ (ἀπόθεσις ἀκαθαρσιῶν!)· τὸ ἀρχαῖόν του ὄνομα ἦτο Σελινοῦς (36). Ἡ ἀνατολικὴ κοιλὰς εἶνε στενωτέρα, ἐγγὺς δὲ τῆς ἀκροπόλεως καὶ βραχώ-

δης· ποταμὸς αὐτῆς εἶνε τὸ Καστέλλ-τσάϊ, ὁ Κήτειος τῶν ἀρχαίων (37). Ἀμφότερα τὰ ρεύματα ταῦτα, τὰ ὅποια κατὰ τὸν χειμῶνα ἐξογκοῦνται πολὺ, ἐνῶ κατὰ τὸ θέρος σχεδὸν ἐντελῶς στειρεύουσι, συμβάλλουσι μόλις κατὰ τὸ ἀντίπεραν ἄκρον τῆς πεδιάδος εἰς τὸν κύριον ποταμόν, τὸν Μπακίρ-τσάϊ, ἥτοι τὸν Κάϊκον τῶν ἀρχαίων, ὅστις διὰ τοῦ ἀμμοχώστου στόματος ἐκβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν μεταξὺ τοῦ ὄρμου Κλίσσε-κιόϊ (Ἐλαίας, τοῦ ἀρχαίου ἐπινείου τῆς Περγάμου) καὶ τῆς πολίχνης Τσιανταρλίκ (Πιτάνης).

Πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν δύο κοιλάδων καὶ τῶν ὀπισθεν τῆς ἀκροπόλεως ἀρχαίων ὑδραγωγείων ἀνερχόμεθα ἐκ δυσμῶν παρὰ τὸν Κήτειον. Ἡ ὁδὸς φέρει ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης, κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τῶν ἀρχαίων λειψάνων τοῦ ἐπὶ Εὐμένους Β' περιβόλου τῆς πόλεως ἢ παρ' αὐτὰ ταῦτα· περαιτέρω παρὰ τὴν ὁδὸν βαίνει ὁ δι' ἀσβεστοτοίχων κτισμένος ὀχετὸς ῥωμαϊκοῦ ὑδραγωγείου, ὅπερ ἀπωτέρω ἐν τῇ κοιλάδι διέρχεται τὸν ποταμὸν ἐπὶ ἀψίδος· ἡ πηγὴ αὐτοῦ εἶνε παρὰ τῇ Σῶμα. Περαιτέρω εὐρίσκομεν λεύκας τινάς, ἐνθα ἀναβλύζει τὸ ὠραῖον πόσιμον ὕδωρ τοῦ ἁγίου Στρατηγόυ (39)· ἡ ἀρχαία κρήνη κεῖται ὀλίγον ὑψηλότερα τῆς σημερινῆς. Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου διχάζεται ἡ κοιλὰς βλέπομεν κατόπιν τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Καστελλιανῆς (40)· ἀλλ' ἀφήνομεν τὴν πρὸς αὐτὴν κάτω φέρουσαν ὁδὸν καὶ στρεφόμεθα πρὸς τὰριστερά, ἵνα φθάσωμεν εἰς τὸ διάσελον, ὅπερ συνδέει τὴν ἀκρόπολιν πρὸς τὰ βορείως κείμενα βουνά. Εἰς ἀμφότερα τὰ πλάγια τοῦ διασέλου τούτου σώζονται ἐρείπια ἀψίδων ῥωμαϊκῶν ὑδραγωγείων (41)· ἐπὶ δὲ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ (42) καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου ἐγγὺς ὑψώματος ἀνεσκάφησαν δύο ὀγκόλιθοι διάτρητοι, σημεῖα ὑδραγωγείου τῆς ἐποχῆς τῶν περγαμηνῶν βασιλέων.

τὸ ὕδωρ αὐτοῦ ἐφέρετο ὑπογείως διὰ μεταλλίνων σωλήνων μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ἀκροπόλεως (ἴδε σελ. 30). Ἡ πίεσις ἀνεβίβαζεν ἐνταῦθα τὸ ὕδωρ εἰς ὕψος ὑπὲρ 150 μέτρων ἀπὸ τῶν προπόδων τοῦ βαθυτάτου τῶν μνημονευθέντων πλαγίων· τοῦτο εἶνε τὸ μέγιστον εἰς ἡμᾶς γνωστὸν τοιούτου εἴδους τεχνικὸν ἔργον τῆς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Τὴν γνῶσιν δὲ ταύτην ὀφείλομεν εἰς τὸν κατ' ἐντολὴν τῆς βερολινείου ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν ἐρευνήσαντα τὸ κατασκεύασμα Φρ. Γκραϊμπερ (Fr. Gräber), καὶ εἰς τὸν αὐθις ἐν ἔτει 1896 ἐξετάσαντα αὐτὸ Κάρολον Γκίμπελερ (Carl Giebel), ὅστις ἀνεῦρε καὶ τὴν πηγὴν τοῦ ὑδραγωγείου πρὸς βορρᾶν εἰς τὸ βουνὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου (τουρκιστὶ Σουτζιάκ) εἰς ὕψος ὀλίγον τι ἀνώτερον τῆς ἀκροπόλεως. Τὸ σύστημα τῶν ῥωμαϊκῶν ὑδραγωγείων ἠρεύνησαν μετὰ τὸν Γκραϊμπερ ὁ Ἑρνέστος Φαβρίκιος (Ernst Fabricius) καὶ λεπτομερῶς ἐν ἔτει 1898 ὁ Κάρολος Schuchhardt, ὅστις ἤδη ἐν ἔτει 1886 εἶχε καταδείξῃ ὅτι τὸ ὕδωρ ἐφέρετο ἐκ τοῦ ὄρους Μαδάρα. Ὅσῳ δὲ βορειότερον ἀκολουθοῦμεν τὰ ὑδραγωγεῖα, τόσῳ καλλίτερον περιλαμβάνομεν διὰ τοῦ βλέμματος τὴν ἀκρόπολιν καὶ τόσῳ ὥραιοτέρα γίνεται ἡ θέα αὐτῆς, ἀνυψουμένης μεταξὺ τῶν δύο κοιλάδων τῶν ποταμίων ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Καΐκου.

Ὅστις ἡμίσειαν μόνον ἡμέραν ἔχει νὰ διαθέσῃ πρὸς ταύτην τὴν ἐκδρομὴν, ἃς ἐπιστρέψῃ διὰ τοῦ μονοπατίου, ὅπερ φέρει κάτωθεν τοῦ μεγαλειτέρου ῥωμαϊκοῦ ὑδραγωγείου πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Σελινοῦντος περὶ τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ἀκροπόλεως, διατέμνον σπουδαῖα λείψανα τῶν Εὐμενείων τειχῶν τῆς πόλεως (38) καὶ διευθυνόμενον κάτωθεν τοῦ κολοσσιαίου σωροῦ τῶν χωμάτων, ἅτινα ἐξήχθησαν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀκροπόλεως. Εἰς τὴν πόλιν

φθάνομεν ἐκ τοῦ μέρους, ὅπερ ὀνομάζεται Γουρνέλλια (44). Ἴδε σελ. 18.

Ἄλλ' ἀξίζει τὸν κόπον νὰ παρατείνῃ ὁ ἐπισκέπτης τὴν ἐκδρομὴν, ἀκολουθῶν τὴν μνημονευθεῖσαν πρὸς ἀνατολὰς ὁδὸν κατὰ μῆκος τοῦ ὑδραγωγείου βορείως πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἣτις κεῖται πλησίον πηγῆς ἐντὸς πευκοφύτου κοιλάδος. Πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς μνημονευθείσης πηγῆς τοῦ διὰ πίεσεως ἀνυψουμένου ὕδατος ἀφήνομεν τὴν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ ἁγίου Γεωργίου κάμπτουςαν ὁδὸν παρὰ τὴν κρήνην Ἀκ-τσεσμὲ καὶ στρεφόμεθα πρὸς τὰριστερά. Κατόπιν ἐπιστρέφοντες διὰ τοῦ αὐτοῦ μονοπατίου, δυνάμεθα νὰ γευθῶμεν (τροφὴν πρέπει νὰ παραλάβῃ τις μεθ' ἑαυτοῦ) παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου ὑπὸ τὴν μεγάλην πλάτανον· ἡ ὁδὸς φέρει ἔπειτα πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν κατωφέρειαν πρὸς τὸ στενὸν Καποῦ-καγιᾶ. Περαιτέρω ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Σελινούντος ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν Πέργαμον· εἰς τὴν ἐκδρομὴν ταύτην προτιμότερον εἶνε νὰ παραλάβωμεν ὁδηγόν.

II. Τὰ ἐρεῖπια τῆς κάτω πόλεως καὶ τῶν πέριξ.

(Σχέδιον II)

Τὸ περιφανέστατον διὰ τὸ μέγεθος κτίριον τῆς Περγάμου εἶνε ἡ λεγομένη Κιζιλ-ἄβλì (ἦτοι ἐρυθρὰ στοὰ) (45)· ὀνομάζεται συνήθως βασιλική, ἀλλὰ νῦν παραδέχονται ὅτι ἦτο βαλανεῖον (θέρμαι ῥωμαϊκαί). Σύγκειται ἐξ ἐπιμήκους διαμερίσματος καὶ ἐκ στρογγύλου θολωτοῦ ἑκατέρωθεν, ὧν τὸ ἕτερον σήμερον εἶνε ναΐδιον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου. Τὸ ὅλον περιεβάλλετο ὑπὸ μεγαλοπρεποῦς κατασκευάσματος ἔτι περαιτέρω ἐκτεινομένου, ἐξ οὗ διεσώθησαν αἱ ἐπὶ τοῦ

Σελινοῦντος ἀψίδες, αἵτινες ἐχρησίμευον πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ χώρου τοῦ κτιρίου, ὥς καὶ σημαντικὰ μέρη τοῦ περιβόλου αὐτοῦ ἰδίως κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἀγορᾶς. Τὸ κύριον οἰκοδόμημα σύγκειται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ πλίνθων ὀπτῶν καὶ παρεντεθειμένων στρώσεων μαρμάρου, ὃ δὲ περίβολος ἐκ μικρῶν ῥομβοειδῶν λίθων καὶ αἱ ἀψίδες αἰ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ κατὰ μέτωπον ἐκατέρωθεν ἐκ κολοσσιαίων ὀρθογωνίων λίθων καὶ ἔσωθεν ἐκ μικρολίθων. Πάντα εἶνε ἔργα τῶν αὐτοκρατορικῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Τρία ἄλλα ῥωμαϊκὰ ἐρείπια περιβάλλουσι τὰ ὑψώματα τοῦ τουρκικοῦ Μεγάλου νεκροταφείου (Κοτζιὰ - μεζαρλίκ) (46) πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως. Ταῦτα εἶνε τὰ ἐρείπια τοῦ θεάτρου (47), τοῦ ἀμφιθεάτρου (48) καὶ τοῦ ἵπποδρομίου (49)· τὰ τοῦ τελευταίου τούτου εἶνε ἐντελῶς ἀσήμαντα.

Ἐκ τῆς Κιζιλ - ἄβλι διευθυνόμεθα κατὰ πρῶτον πρὸς τὸ θέατρον (47). Τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου διακρίνεται ἔτι κατὰ τὴν κλιτὸν τοῦ βουνοῦ· ἐκ τοῦ κτίσματος δὲ σώζεται ἔτι τόξον ἐπὶ δύο ἐρεισμάτων, ὀνομαζόμενον Βαρὰν - καποῦ (ἦτοι κρημνισμένη πύλη). Ἐντεῦθεν ἐξόχως ὠραία εἶνε ἡ θέα πρὸς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὴν κάτω πόλιν.

Ἐκ τοῦ θεάτρου μεταβαίνομεν πεζῇ ἢ ἔφ' ἵππου ἔμπροσθεν τοῦ τουρκικοῦ στρατῶνος (50) πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ (51), ὅστις μεγάλην μὲν φήμην ἔχαιρεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι, σήμερον ὅμως ὀλίγιστα λείψανα σώζει. Ὅτε κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους ἐπεξετάθη ἐνταῦθα λαμπρὰ τῆς πόλεως συνοικία, ἡ πρὸς τὸ Ἀσκληπιεῖον ὁδὸς ἀπέκτησεν ὑπεράνωθεν ἑαυτῆς κτίσμα στηριζόμενον ἐπὶ ἐρεισμάτων, ὅπως περίπου σήμερον εἶνε ἡ ἐν Βονωνία (Bologna) πρὸς τὴν Madonna di S. Luca φέρουσα ὁδός· κατὰ μῆκος τῆς

όδοῦ σώζονται ἔτι ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τῶν ἐρεισμάτων τούτων λείψανα. Ἐντὸς ἐνὸς τετάρτου περίπου τῆς ὥρας φθάνομεν εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ἱεροῦ, ἐν οἷς ἀναγνωρίζομεν στρογγύλον κτίριον ἀγνώστου προορισμοῦ. Ὁ χώρος οὗτος δὲν ἠρευνήθη ἔτι. Τὸ ἀρχαῖον λουτρὸν ἐνθυμίζει νέα ὅλως διόλου δεξαμενὴ καλοῦ ὕδατος, κειμένη ἐν τῷ παρακειμένῳ κήπῳ. Πρὸς δυσμὰς κατὰ τὴν κλιτὺν τοῦ βουνοῦ βλέπομεν καταρράκτην ὑδραγωγείου ἀρχαίου, διοχετεύοντος σήμερον ἔτι τὸ ὕδωρ εἰς τὴν πόλιν ἐκ τοῦ Γκεϊκλὶ-δὰγ (βουνοῦ ἐλάφων). Ἐκ τοῦ παρὰ τὸν καταρράκτην τοῦτον τόπου ἡ θεὰ εἶνε ὠραία.

Ἐπανερχόμενοι ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου, διευθυνόμεθα διὰ τοῦ ἀμφιθεάτρου (48), τοῦ ὁποίου πολὺ σπουδαῖα λείψανα σώζονται ἐν τῇ κοιλάδι ὀπισθεν τοῦ Μεγάλου νεκροταφείου. Ὑπὸ τὴν κονίστραν εὐρίσκεται ἡ καμαρωτὴ τοῦ ποταμοῦ κοίτη, ἐξ οὗ καὶ τὸ σημερινὸν τῶν ἐρειπίων ὄνομα Γκιούν-γκιορμές (ἡ ἡμέρα δὲν τὸ βλέπει).

Ἐξερχόμενοι ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ ἀμφιθεάτρου πρὸς τὸν Σελινοῦντα βλέπομεν βράχον κόγχας ἔχοντα ἀρχαίας, τὸν λεγόμενον Μερὰκ-τασι (λίθος θλίψεως) (52).

Ἐτι περαιτέρω ἐντὸς τῆς κοιλάδος τοῦ Σελινοῦντος καὶ παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην κεῖται ἐρείπιον τῶν ὑστέρων ῥωμαϊκῶν χρόνων (53)· εἰς τὸ τεῖχος αὐτοῦ σώζονται λείψανα ἐπιγραφῆς, ἧς τὰ γράμματα ἀποτελοῦσι πλίνθοι. Ἄλλο ῥωμαϊκὸν ἐρείπιον (54) ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων κεῖται ὀλίγον κατωτέρω καὶ ἀντικρὺ παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην. Ἐτι κατωτέρω, παρὰ τὸν ποταμὸν ἐπιστρέφοντες, φθάνομεν διὰ τῆς γεφύρας Οὐλοῦ-κιοπροῦ εἰς τὸ Οὐλοῦ-τζιαμί (μέγα τζιαμίον) (55), κτισθὲν ἐν ἔτει 801 τῆς Ἑγίρας (1398/99 μετὰ Χριστὸν) ὑπὸ Βαγεζίτ υἱοῦ τοῦ

Μουράτ, ἀξιοθέατον ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτοῦ ἀπλότητι μικρά τινα μόνον αὐτοῦ μέρη φέρουσι κοσμήματα.

Ἐκ τοῦ τζιαμίου τούτου ἀνερχόμενοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν συνοικίαν, φθάνομεν εἰς τὰ Γ ο υ ρ ν ἑ λ λ ι α (44) εἰς τοὺς πρόποδας τῆς ἀκροπόλεως. Ἐκτεταμέναι καμάραι, ὧν οἱ κατὰ τὸ πλεῖστον καλῶς σωζόμενοι χῶροι χρησιμεύουσι σήμερον ὥς ἀποθῆκαι, ὑποβαστάζουσιν ἄνδερρον, ὅπερ κατὰ τὸ πλεῖστον εἶνε ἀνοικτὴ πλατεῖα. Κατὰ τὸ πρόσθιον αὐτοῦ ἄκρον κεῖται μέγα ἑλληνικὸν καφενεῖον· ἐντεῦθεν ἀπολαμβάνει τις ὥραίαν ἐπὶ τῆς πόλεως θέαν.

Εἰς τὰ πέριξ τῆς κάτω πόλεως τὴν προσοχὴν ἐλκύουσι μεγάλοι τεχνητοὶ τύμβοι τῶν χρόνων τῶν βασιλέων. Ἐπισκέψεως ἄξιος εἶνε εἰς ἰδίως ἕξ αὐτῶν, ὁ Μ ἄ λ - τ ε π ἔ (λόφος θησαυροῦ) (56), πλησιέστατα τῆς πρὸς τὸ Δίκελι λεωφόρου. Διακρίνεται ἔτι ὁ οὐχὶ ὑψηλὸς περίβολος ὁ περιθέων τὴν ῥίζαν τοῦ τύμβου. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν προσιτὸς εἶνε ὁ ἐντὸς τοῦ τύμβου θάλαμος ὁ περιέχων τὸν τάφον. Ἐρποντες διερχόμεθα κατ' ἀρχὰς μικρόν τι διάστημα καταχωσθέν, εἶτα δὲ διὰ μεγάλου δρόμου φθάνομεν εἰς τὸν πλάγιον χῶρον, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου κεῖνται τρεῖς θάλαμοι ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον. Πάντα ταῦτα εἶνε κάλλιστα τετειχισμένα διὰ λίθων ὀρθογωνίων, τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ἀποτελουμένης ἐκ λίθων κοινῶν μετ' ἀμμοκονίας, καὶ θολωτά. Εἰς ἐπίσκεψιν αὐτῶν πρέπει νὰ φέρῃ τις φῶς.

Ἐκ τοῦ Μ ἄ λ - τ ε π ἔ διευθυνόμενοι πρὸς τὸ νοτιοδυτικὸν φθάνομεν ἐντὸς ἡμισείας ὥρας εἰς Τ α μ π ἄ κ - λ ο ὕ τ ζ ι α (λουτρὸν τῶν βυρσοδεψῶν). Θερμὴ πηγὴ μετεσκευάσθη ἐκεῖ ἐν τῇ ἀρχαιότητι εἰς λουτρόν, τοῦ ὁποίου οἱ στερεοὶ ἕξ ὀρθογωνίων λίθων τοῖχοι φαίνονται ἔτι ὑπὸ τὸ ἄνωθεν ἐποικοδομηθὲν τουρκικὸν κτίσμα.

Ἐντεῦθεν δυνάμεθα νὰ ἐπιστρέψωμεν διὰ τοῦ Ἀσκληπιείου (51), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπισκεφθῶμεν τὰ περιγραφέντα ἐρείπια: Κιζιλ - ἄβλὶ καὶ τὰ περὶ αὐτὸ (45), Μάλ - τεπὲ (56), Ταμπάκ - λούτζια, Ἀσκληπιεῖον (51), θέατρον (47), ἀμφιθέατρον (48), Μεράκ - τασὶ (52) καὶ τὰ λοιπὰ ἐρείπια ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Σελινουῦντος (53. 54), μέγα τζιαμίον (55) Γουρνέλλια (44). Ἐάν τις μάλιστα εἶνε ἔφιππος καὶ εἶνε βιαστικός, ἀρκεῖ ἡμίσεια ἡμέρα πρὸς τοῦτο. Ἀλλ' ὅταν ἔχη τις εἰς τὴν διάθεσίν του ὁλόκληρον ἡμέραν, προτιμότερον εἶνε ν' ἀναπαυθῇ τὴν μεσημβρίαν εἰς τὸν καταρράκτην τοῦ ὑδραγωγείου ὑπερθεῖν τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ἐν τῇ κάτω πόλει σώζονται πολλὰ ἔτι λείψανα ῥωμαϊκῶν κτιρίων, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα εἶνε ἥττον σπουδαῖα ἢ δυσπροσιτότερα τῶν εἰρημένων.

Ἀξίζει μίαν ἐπίσκεψιν καὶ ἡ μικρὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ἢ ἐν τῷ διοικητηρίῳ (κονάκ) τῷ κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως ἀπὸ Δίκελι. Τὴν συλλογὴν ταύτην κατήρτισεν ὁ ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορικοῦ μουσείου τεταγμένος ἐπιμελητὴς τῶν ἐν Περγάμῳ ἀρχαιοτήτων κ. Δημήτριος Τσολακίδης.

III. Τὰ ἐρείπια τῆς ἀκροπόλεως.

(Σχέδιον I)

Συνήθως προτιμᾶται τῶν συντομωτέρων ἀτραπῶν ἡ ἀρχαία ἔτι πλακόστρωτος κυρία ὁδός, εἰς ἣν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς συνοικίας φθάνει τις ἢ παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Θεοδώρων ἢ ἐκ τῆς ἐξωβρύσεως, κειμένης κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Κητείου. Ἡρέμα ἀνερχομένη

φέρει εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Μεταξὺ τῆς εἰρημένης ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐξωβρύσεως, ἀμέσως κάτωθεν τοῦ ἄρμενιakoῦ νεκροταφείου, ἔκειτο ἡ κυρία πύλη τῆς ἐπὶ τῶν βασιλέων πόλεως (1).

Διὰ τῆς πύλης ταύτης, τῆς ὁποίας τὰ σημαντικὰ σωζόμενα λείψανα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1900 ἐπανάληψιν τῶν ἀνασκαφῶν ὑπὸ τοῦ γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου καὶ τὴν ὁποίαν δύναται τις νὰ ἐπισκεφθῇ ἀδεῖα τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν ἀρχαιοτήτων (ἴδε σελ. 8), φθάνομεν κατὰ τὴν ἀνωφέρειαν, διερχόμενοι μεταξὺ τοῦ ἄρμενιakoῦ καὶ ἑλληνικοῦ νεκροταφείου, εἰς τὰ μεγάλα ἑρείπια ἀγορᾶς (2), ἥτις ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βασιλέων μετὰ τὴν ἐπὶ Εὐμένους ἐπέκτασιν τῆς πόλεως. Τὴν τετραγωνικὴν ἀνοικτὴν αὐτῆς πλατεῖαν, μέγεθος ἔχουσαν περίπου 80 × 50 μέτρων, περιέβαλλε στοὰ διώροφος, ἐξ ἧς διεσώθησαν κιόνων λείψανα κατὰ τὴν βορείαν καὶ δυτικὴν πλευράν. Ὅπισθεν τῆς στοᾶς ἔκειντο ἐργαστήρια. Δύο τοιαῦτα, κείμενα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ἐπεσκευάσθησαν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ νῦν χρησιμεύουσιν ὡς ἀποθήκαι πρὸς φύλαξιν τῶν ἀρχαίων εὐρημάτων. Τὰς κλεῖδας κρατεῖ ὁ ἐπιμελητὴς τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ μικρὸν τοῦτο μουσεῖον μένει ἀνοικτὸν Παρασκευὴν καὶ Κυριακὴν μετὰ μεσημβρίαν.

Προσωτέρω ἀπαντῶμεν κατὰ πρῶτον τὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου, ῥωμαϊκῶν χρόνων, δεικνῦον ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας ἐκ τῶν βυζαντινῶν καὶ τουρκικῶν χρόνων. Ὑπερθεῖν τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ τεύχους τούτου, ὅπερ τὸ μέτωπον στρέφει πρὸς δυσμᾶς καὶ τινὰς ἔχει μεταγενεστέρους πύργους, ἐκτείνεται ἄνδηρον (3) κατὰ τὸ πλεῖστον ἔτι κατακεχωσμένον, οὗ ἡ πρώτη κατασκευὴ ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τῶν βασιλέων· τοῦναντίον τὰ διὰ δοκιμαστικῆς

ἀπλῶς σκαφῆς ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντα ἐπ' αὐτοῦ ἐρείπια ἀνήκουσιν εἰς κτίριον τοῦ δευτέρου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, τὸ γυμνάσιον τῶν νέων. Ἀλλὰ τοὺς πλείστους ἐπισκέπτας δὲν θὰ ἱκανοποιήσῃ ἡ ὄψις τοῦ ἀνδρήρου τούτου.

Ἡ ὁδὸς καταλείπει αὐτὸ ὥς καὶ τὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου πρὸς τὰριστερά, ἀνερχομένη πλησιέστατα τούτου πρὸς τὴν κορυφήν. Ἀφοῦ διέλθωμεν παρὰ καμαρωτὴν εἴσοδον (4), ἥτις ἐσχετίζετο πρὸς τὸ γυμνάσιον, οὐχὶ πολὺ ἀπωτέρω παρατηροῦμεν εἰς ὀλίγην ἀπόστασιν πρὸς τὰριστερά τὸ ἐξ ὀρθογωνίων λίθων συγκείμενον κρηπίδωμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ (5), ἥτις ἐπομένως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἔκειτο ὀλίγον ὑψηλότερα τῆς σημερινῆς. Ἐντεῦθεν προσβλέποντες τὴν κορυφήν, ἔχομεν πρῶτον ἐνώπιον ἡμῶν ἄνω περιζώνουσιν τὸ ὄρος σειρὰν λευκῶν σωρῶν χωμάτων, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν δὲ ἄκρον αὐτῶν τὸ ὑπολειφθὲν μέρος τοῦ βυζαντινοῦ τείχους (18), ἐξ οὗ προῆλθον τὰ πρῶτα ἀνακαλυφθέντα γλυπτὰ τῆς Περγάμου (ἴδε σελ. 11. 26).

Μικρὸν πρὸ τῆς πρώτης πύλης (6) συμπίπτει πάλιν ἡ σημερινὴ ὁδὸς ἐντελῶς πρὸς τὴν ἀρχαίαν πλακόστρωτον. Ἀριστερὰ ἐν τῷ τείχει φαίνεται ἄνοιγμα, δι' οὗ δύναται τις νὰ κατέλθῃ εἰς ἀρχαῖον ἀπόπατον, τῆς ἐκ Πομπηίας γνωστῆς κατασκευῆς. Ἐνδοθεν τῆς πύλης ἡ ὁδὸς κάμπτει ἀποτόμως πρὸς νότον· ἀκολουθοῦντες αὐτὴν ἀπολαμβάνομεν τὴν ἐξ ἀποστάσεως θέαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ ἄνω Καΐκου μέχρι τῶν ὀρέων τῆς Σῶμα. Καὶ πάλιν δὲ κάμπτει ἡ ὁδὸς καὶ δὴ πρὸς δυσμὰς, διερχομένη κατὰ τὴν καμπὴν δευτέραν πύλην (7), ἥτις ὁμῶς μόλις διακρίνεται ἐκ τῶν θεμελίων της. Ἡ πύλη αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὸν ὀλίγα μόνον ἔχνη καταλιπόντα περίβολον (8), ὅστις περιέβαλλε τὴν πόλιν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῶν βασιλέων, πρὶν ἢ ὁ Εὐμένης Β΄

καταβιβάσῃ τὰ τεῖχη εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ (σελ. 10).

Προχωροῦντες ἀμέσως ὀπισθεν τῆς πύλης ταύτης βήματά τινα πρὸς τὰριστερὰ τῆς ὁδοῦ, φθάνομεν εἰς τὰ τεῖχη μεγάλης τετραγωνικῆς δεξαμενῆς (9), ἣτις ἀρχικῶς ἐσκεπάζετο ὑπὸ θόλου βασταζομένου ὑπὸ ἐννέα στύλων· ἐκ τοῦ ἄκρου τοῦ χώρου τούτου τὸ βλέμμα ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ ἀνδρήρου τοῦ προμνημονευθέντος γυμνασίου καὶ ἐπέκεινα τῆς πόλεως πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ κάτω Καΐκου.

Ἀκολουθοῦντες ἔπειτα ἔτι προσωτέρω τὴν ὁδόν, δυνάμεθα ἐπὶ μικρὸν ν' ἀναπαυθῶμεν εἰς τὴν θέσιν, ὅπου αὕτη κάμπτει πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν ἐγγὺς τῶν ἀριστερόθεν παρακειμένων βράχων (10), οἵτινες ἔχουσιν ὁμαλὰς τὰς κορυφάς· διότι ἐντεῦθεν ἐξαιρετικῶς ὠραία εἶνε ἡ θέα ἐπὶ πάσης σχεδὸν τῆς πόλεως καὶ τῆς πεδιάδος μέχρι τῆς θαλάσσης· ὑπὸ τοὺς πόδας μας δὲ ἔχομεν κατακεχωσμένον ἀνδρῶν (11), ὑποστηριζόμενον ἔμπροσθεν ὑπὸ ἀναλημμάτων τῆς ἐποχῆς τῶν βασιλέων. Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψεν ἐνταῦθα τὸ ἐπιστύλιον μικροῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος. Ἡ θέσις, ἐξ ἧς ἀπολαμβάνομεν τὴν θέαν ταύτην, κεῖται ἐπὶ τῆς γραμμῆς ἐκείνου τοῦ περιβόλου τῶν πρώτων χρόνων τῶν βασιλέων (σελ. 10. 21), κατὰ μῆκος τοῦ ὁποίου ἐνδοθεν ἔφερεν ἡμᾶς ἡ ὁδὸς ἐκ τῆς τελευταίας πύλης μέχρις ἐνταῦθα· περαιτέρω δὲ κατὰ τὴν ἀνωφέρειαν κάμπτει ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ ἔσω καὶ περιστρεφομένη κατὰ μικρὸν πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνέρχεται ὑψηλότερα. Ὅσω δὲ ὑψηλότερα ἀναβαίνομεν, τόσω καταφανέστερα γίνονται τὰ εἰρημικά τῆς ἀκροπόλεως ἄνω. Ἀριστερὰ εἰς τὸ ἄκρον φθάνει εἰς τὸ ἰσόπεδον τῆς ὁδοῦ ἡ κορυφὴ τόξου ἐξ ὀρθογωνίων λίθων (12), ἐκ τοῦ σημείου δὲ τούτου ἡ θέα πάλιν εἶνε λίαν ἐλκυστική. Διότι ἐντεῦθεν ὡς οὐδαμόθεν ἄλλοθεν τὸ βλέμμα περιλαμ-

βάνει τὰ ἐπὶ τῆς ὑψίστης κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως κείμενα μνημεῖα τῆς Περγάμου.

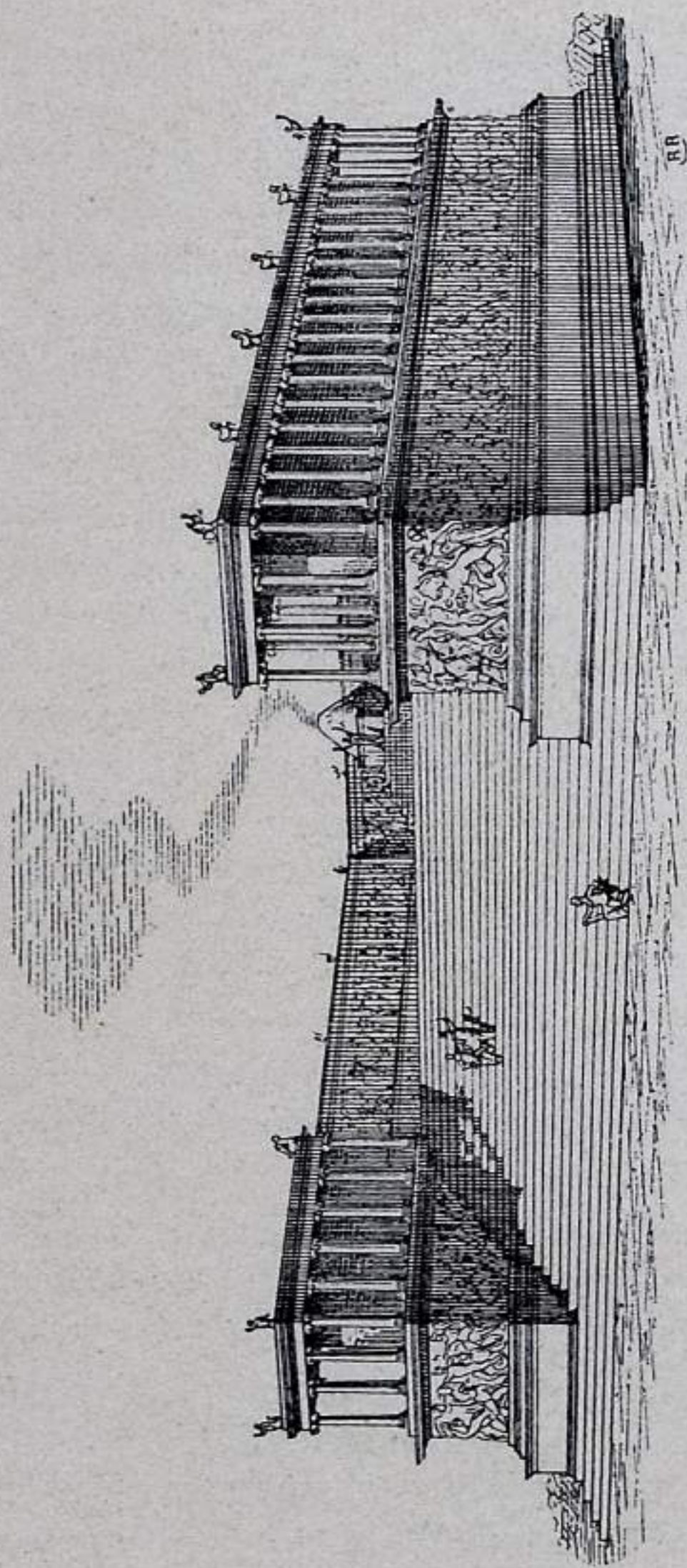
Ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἄρχεται καὶ ὁ συνεχὴς χώρος τῶν ἀνασκαφῶν. Πρῶτα φαίνονται τὰ δύο σημερινὰ φυλακεῖα (13. 13). Ὑπεράνω δὲ τείχους ἐξ ὀρθογωνίων λίθων, διευθυνομένου πρὸς τὸ βορειανατολικὸν καὶ ἔμπροσθεν τῶν ὑπολειπομένων θεμελίων διπλῆς σειρᾶς δωματίων, τὰ ὅποια κεῖνται κατὰ μῆκος τοῦ τείχους καὶ ἄλλοτε ἔβλεπον πρὸς τὰ ἔνδον, φέρει ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀγορὰν (14). Δεξιὰ τῆς εἰσόδου κεῖται τὸ πρῶτον φυλακεῖον, ὅπου δύναται τις νὰ ζητήσῃ συνοδόν.

Τὸ πρόσθιον μέρος τῆς ἀγορᾶς εἶνε πλατεῖα, συγκειμένη ἐκ δύο τετραγώνων προσκειμένων ἀλλήλοις κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἐνὸς πρὸς δυσμᾶς, ἦτοι ἀριστερόθεν ἡμῶν, ἔκειτο ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου (15), ἐνὸς τῶν πρωτευόντων θεῶν τῆς Περγάμου, τὰ περίχωρα τῆς ὁποίας καὶ σήμερον ἔτι παράγουσιν ὥραιοτάτας σταφυλᾶς. Τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου πιθανώτατον τοῦλάχιστον εἶνε τὸ ὄνομα, διακρίνονται διὰ τῶν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας προσφάτως στηθέντων σπονδύλων. Εἰς δὲ τὸ ἄκρον τοῦ ἄλλου πρὸς βορρᾶν ἐκτεινομένου τετραγώνου ἔκειτο μικρόν τι, ἀγνώστου ὀνομασίας μνημεῖον ἐκ τοῦ βάθρου (16) αὐτοῦ, ὅπερ κοσμεῖται δι' ὥραίας κορωνίδος, μικρὸν μόνον μέρος κεῖται ἔτι κατὰ χώραν. Τὸ περίφραγμα τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τοῦ φυλακείου πρὸς τὰ δεξιὰ εἶνε νεωτάτης κατασκευῆς· τὰ ἐνταῦθα συγκεντρωθέντα μικρότερα εὐρήματα ὥς καὶ πᾶς ὁ τόπος τῶν ἀνασκαφῶν ἀφήνεται εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν φυλάκων.

Τὸ πλακόστρωτον τῆς ἀγορᾶς φαίνεται εἰς διάφορα σημεία. Στὸ αὖ μετὰ τῆς μνημονευθείσης σειρᾶς τῶν δωμα-

τίων, ἅτινα ἦσαν ἐργαστήρια, περιέβαλλον τὴν ἀγορὰν δυτικῶς καὶ ἀνατολικῶς· ἀλλ' εἶνε κατεστραμμέναι μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν θεμελίων.

Δεξιόθεν ἢ ἀριστερόθεν τοῦ μνημονευθέντος βάνθρου ἀναβαίνομεν ἐπὶ τῆς ἀρχαίας κυρίας ὁδοῦ μέχρι τοῦ ἀριστερόθεν κειμένου ἐπιπέδου, ὅπερ εἶνε τεχνητῶς ἐξωμαλισμένον. Ἐκ τοῦ μέσου αὐτοῦ ἐγείρεται, ἐξ ὀρθογωνίων λίθων ὑποκιτρίνου τραχύτου συγκείμενον, τὸ κρηπίδωμα τοῦ κυριωτέρου μνημείου τῆς Περγάμου, τοῦ μεγάλου βωμοῦ (17). Ἐξ ὅλου τοῦ μαρμαρίνου κτιρίου, ὅπερ πολυτελῶς ποτε ἦτο κεκοσμημένον διὰ γλυπτῶν, εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν δύο μόνον λίθοι τῶν βαθμίδων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς κατὰ χώραν· ὁ εἷς μένει ἔτι εἰς τὴν θέσιν του. Πάντες οἱ λοιποὶ εἶχον ἀποσπασθῆναι πρὸ πολλοῦ καὶ ἀλλαχοῦ ἐντειχισθῆναι· ἰδίως δὲ ἐντειχίσθησαν εἰς ἐκεῖνο τὸ τεσσάρων μέτρων πάχους βυζαντινὸν τεῖχος (18), ὅπερ περιέβαλλε τὴν ἀγορὰν ἐκ δυσμῶν καὶ ἀνατολῶν, διευθυνόμενον ἐκεῖθεν μέχρι τῆς ἀποτόμου ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ βουνοῦ, ὅπου σώζεται ἔτι τὸ ἔσχατον αὐτοῦ τμήμα· ἀνεφέραμεν αὐτὸ ἀνερχόμενοι (σελ. 21). Πλὴν μόνου τοῦ ἔσχατου τούτου τμήματος τὸ ἐν λόγῳ τεῖχος καθηρέθη ἐντελῶς λίθος πρὸς λίθον κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς δι' ἐργασίας βαρείας πολλῶν ἐτῶν· κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ τῆς κρηπίδος αὐτοῦ ἐγείρεται τὸ μεγαλύτερον τῶν δύο φυλακείων. Ἰδίως ἐκ τούτου τοῦ τείχους καὶ ἐκ τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν θεμελίων τοῦ βωμοῦ ἐκτεινομένου χώρου, ἔτι δὲ ἐκ τοῦ κάτωθεν τοῦ ἐπιπέδου τοῦ βωμοῦ πρὸς δυσμὰς κειμένου ἀνδρήρου ἀνεκτήθησαν τὰ λείψανα ἐκεῖνα τοῦ βωμοῦ, τὰ ὅποια νῦν ἀπόκεινται ἐν τῷ ἐν Βερολίνῳ βασιλικῷ μουσεῖῳ· δι' αὐτῶν κατέστη δυνατὴ καὶ ἡ ἀναπαράστασις τῆς

Ο ΜΕΓΑΣ ΒΩΜΟΣ

(κατὰ τὴν ὑπὸ R. Bohn ἀναπαράστασιν).

ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου τούτου, ὡς δεικνύει ἡ ἀπέναντι ἀπεικόνισις.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὑπάρχουσι κατὰ χώραν πολλὰ τεμάχια, ἰδίως δὲ ἐπὶ τῆς βορείας βαθμίδος τῶν θεμελίων τοῦ βωμοῦ καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ.

Τὸ ὅλον κτίριον ἦτο ἐπίπεδον τετράπλευρον ὕψους 9 μέτρων, περιμέτρου δὲ 30 περίπου μέτρων· κλῖμαξ 20 περίπου μέτρων τὸ πλάτος ἔφερεν ἐπ' αὐτοῦ ἐκ δυσμῶν, περιστεφομένου ἄνω ἐκ χαμηλῆς στοᾶς, ἥς οἱ κίονες ἦσαν ἰωνικοῦ ῥυθμοῦ· ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ἔκειτο ὁ κυρίως βωμός. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ἐπιπέδου ἐκοσμοῦντο διὰ ζώνης ἐξεχόντων ἀναγλύφων, παριστανόντων τὴν μάχην τῶν θεῶν καὶ γιγάντων· ἄνω δὲ καὶ ἔσωθεν τῆς στοᾶς περιέθεε τὸν χῶρον τοῦ κυρίως βωμοῦ δευτέρα μικροτέρα ζώνη ἀναγλύφων μετὰ παραστάσεων ἐκ τῆς περγαμηνῆς μυθολογίας. Τὸ πολυτελὲς τοῦτο κτίριον ἐκτίσθη κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑψίστης ἀκμῆς τῆς περγαμηνῆς βασιλείας ἐπὶ Εὐμένους Β' (197—159 πρὸ Χριστοῦ). Ὡς φαίνεται, ἐν τῇ Ἀποκαλύψει τοῦ Ἰωάννου (II 13) εἰς τὰ πρὸς τὸν Ἀγγελον τῆς ἐκκλησίας Περγάμου λεγόμενα ὑπὸ «τὸν θρόνον τοῦ Σατανᾶ» νοεῖται ὁ βωμός οὗτος.

Ἐπισκεπτόμενοι τὸν χῶρον τοῦ βωμοῦ βλέπομεν ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου αὐτοῦ εἰς τὴν κατωφέρειαν τοῦ βουνοῦ καὶ ἄλλα μέρη τῶν ἐρειπίων, εἰς τὰ ὅποια θὰ ἔλθωμεν κατόπιν. Ἐπιστρέφοντες νῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ μέχρι τοῦ ἀνωτάτου ὕψους τοῦ βουνοῦ, εὕρισκόμεθα εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαιοτάτης πόλεως, ὅπου ἐπὶ τῶν βασιλέων ὑψοῦντο τὰ ἀνὰ κτ ο ρ α τ ὼ ν Ἀτταλιδῶν. Ἐπὶ τῶν θεμελίων τῶν τειχῶν αὐτῆς προσετίθεντο ἐκ διαλειμμάτων μέχρι τῶν βυζαντινῶν καὶ τουρκικῶν χρόνων νέα καὶ πάλιν νέα τοιχώματα, τὰ ὅποια πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἐσώζοντο ἔτι σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν περι-

φέρειαν, νῦν ὅμως ἐν μέρει μόνον ἔτι ἴστανται ἀνέπαφα. Πρὶν φθάσωμεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς, καταλείπομεν δεξιόθεν καὶ ὀλίγον κάτωθεν τῆς ὁδοῦ τὰ λείψανα μεγάλου κτιρίου (19) τῶν χρόνων τῶν βασιλέων, τὸ ὁποῖον διὰ δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς ἐν μέρει μόνον ἀπεκαλύφθη.

Ἀποτόμως πρὸς τὰριστερὰ στρεφομένη διέρχεται ἡ ὁδὸς τὸν πυλῶνα, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ (20) σώζει ἔτι ὅλον αὐτῆς τὸ πλακόστρωτον. Τοῦτο ἀκολουθοῦντες, στρεφόμεθα πρὸς τὰριστερὰ καὶ πέραν τῶν δυσδιακρίτων ἰχνῶν πύλης τινὸς φθάνομεν εἰς λίαν εὐρὺν χώρον, σώζοντα ὡσαύτως μεγάλα τμήματα τῆς ἀρχαίας πλακοστρώσεως, ἐν ᾧ ἔκειτο τὸ ἱερόν τῆς Ἀθηνᾶς νικηφόρου καὶ πολιάδος (21).

Πορευόμενοι πρὸς δυσμὰς πρὸς τοῖχον μεμονωμένον ἄμορφον, ἀπαντῶμεν ἐγγὺς τῆς προσθίας, πρὸς τὸ νοτιοδυτικὸν ἐστραμμένης προβολῆς τοῦ βράχου τὸ καλῶς σωζόμενον θεμέλιον τοῦ ναοῦ σχήματος ἐπιμήκους, ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον διευθυνόμενον. Ἐκ τῶν πέριξ εὐρεθέντων λειψάνων ἀναγνωρίζομεν ὅτι τὸ κτίριον ἦτο δωρικοῦ ῥυθμοῦ καὶ ἐκ λίθου τραχύτου, χρόνων δὲ σχετικῶς παλαιῶν. Δὲν πρέπει νὰ παραλείψῃ τις νὰ προβῇ μέχρι τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ βράχου· διότι ἐντεῦθεν ἐκτείνεται πολὺ μακρὰν ἡ θεὰ, σαφῶς δὲ διακρίνεται κάτω τὸ θεμέλιον τοῦ μεγάλου βωμοῦ.

Βορειανατολικῶς ἐγγίζουσι τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τὰ καθαιρεθέντα ἐντελῶς λείψανα βυζαντινῆς ἐκκλησίας τοῦ ἔκτου αἰῶνος, διακρινόμενα ἐκ τῶν χαρκτηριστικῶν κοσμημάτων τῶν ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς πάλιν συναχθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Μόλις ἐπὶ τῶν βασιλέων διεσκευάσθη εὐρύς χώρος μετὰ στοῶν πέριξ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ὅστις ἀπέκτησε

τότε νέαν λάμπιν ὥς ἐν τῶν ἀρχαιοτάτων καὶ περιφανεστάτων τῆς πόλεως ἱερῶν. Αἱ στοαὶ κατὰ τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν ἦσαν διώροφοι ὀπισθεν τοῦ ἄνω πατώματος τῆς βορείας ἔκειτο ἡ περίφημος περγαμηνὴ βιβλιοθήκη (22), τῶν δωματίων τῆς ὁποίας σώζονται ἔτι οἱ τοῖχοι ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου.

Ἐπιστρέφοντες ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν προαύλιον (20) τῆς ἀκροπόλεως, εὐρίσκομεν ἐντεῦθεν τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας ἱκανῶς στενῆς κυρίας ὁδοῦ, ἣτις ἔφερε πρὸς βορρᾶν, καταλείπουσα ἀριστερόθεν τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὴν βιβλιοθήκην. Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης ἀνήρχοντο εἰς σημαντικὰ τινα οἰκήματα ἐπὶ τῆς στεφάνης τῆς ἀκροπόλεως, τῶν ὁποίων τὰ ὀλίγα λείψανα, κατεστραμμένα τὸ πλεῖστον μέχρι καὶ τῶν θεμελίων, διακρίνονται κατὰ μῆκος ὅλου τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου.

Ὅπισθεν δεξαμενῆς πηγαίου ὕδατος, διασκευασθείσης κατὰ διαφόρους χρόνους, ἣτις κεῖται ἀμέσως παρὰ τὴν ὁδὸν ἀπέναντι τῶν ἀριστερόθεν τοίχων τῆς βιβλιοθήκης, στρεφόμεθα πρὸς τὰ δεξιὰ, ἵνα εὕρωμεν τὸ σχετικῶς καλλίτερον σωζόμενον οἶκημα (23). Τοῦτο ἦτο ἀναμφιβόλως ἀνάκτορον, κτισθὲν πιθανῶς ἐπὶ Εὐμένους Β'. Ἐκ τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ κατανοοῦμεν εὐκόλως, ὅτι περὶ τὴν αὐλὴν ὑπῆρχε διάδρομος, ἐξ οὗ εἰσήρχοντο εἰς διάφορα διαμερίσματα, ἐν μέρει μεγάλα· κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν καὶ τὴν νοτιανατολικὴν γωνίαν βλέπομεν ἔτι λείψανα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ τοίχων, οἵτινες εἶχον ἐπένδυσιν ἐκ μαρμάρου.

Ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τούτου βλέπομεν πρὸς μεσημβρίαν σύμπλεγμα κτιρίων κείμενον ἐπὶ ἐπιπέδου πολὺ χαμηλοτέρου, προσιτοῦ κάτωθεν ἀμέσως ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ πυλῶ-

νος τῆς ἀκροπόλεως (δεξιὰ). Κατά τινα αὐτόθι εὐρήματα ἐνταῦθα ἦσαν αἱ βασιλικαὶ ἀποθήκαι (24). Ἐν τινὶ χώρῳ σώζονται μεγάλοι πίθοι, διαλυόμενοι δυστυχῶς κατὰ μικρόν, οἵτινες ἦσαν δοχεῖα διαφόρων ὑλικῶν, καὶ εἰς ἄλλην θέσιν εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀμφορέων οἴνου.

Ἐκ τῶν λοιπῶν κτιρίων ὁμοίου προσορισμοῦ, τὰ ὅποια ἐπὶ ὑψηλοτέρου ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπιπέδου ἔκειντο κατὰ σειρὰν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ ἀνακτόρου, ὡσαύτως ἐκ δύο ἐν τῷ μεταξὺ κειμένων θεμελίων κτιρίων ἄλλου εἴδους, ὀλίγιστα μόνον λείψανα βλέπομεν. Καλῶς σώζεται ἐν τινὶ τῶν οἰκημάτων μόνον δεξαμενὴ (25), ἥς οἱ τοῖχοι σύγ- κεινται ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, ἡ δὲ καταπεσοῦσα ἐκ λιθίνων δοκῶν ὀροφὴ ἐβαστάζετο ὑπὸ τοῦ ἐν μέσῳ ὀρθοῦ σωζομένου ἔτι κίονος· ἔχωρει 80 περίπου κυβικὰ μέτρα ὕδατος καὶ εἶνε ἡ μεγαλοπρεπεστάτη τῶν λίαν πολυαρίθμων δεξα- μενῶν, αἵτινες κεῖνται διεσκορπισμέναι ἐπὶ τοῦ βουνοῦ, ἐνθα ἦτο κτισμένη ἡ πόλις. Τὴν θέσιν αὐτῆς εὐρίσκομεν εὐκόλως ἐγγὺς τμήματος ὑψηλοῦ τοῦ τουρκικοῦ τείχους, πλησιέστατα ὑπὸ τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ βράχου. Πιθανῶς ἡ δεξαμενὴ αὕτη ἐπληροῦτο ἐκ τοῦ ὕδατος τοῦ ὑδραγωγείου, ὅπερ ἐμνη- μονεύθη ἐν σελ. 14· ἴδε καὶ κατωτέρω σελ. 30.

Τὸ ὑψηλὸν ἐπίπεδον, ἐφ' οὗ ἐγείρετο τὸ βορειότατον ἐκ τῶν παραρτημάτων τῶν ἀνακτόρων (26), περι- βάλλεται ἐκ δυσμῶν μὲν ὑπὸ τείχους μεταγενεστέρου ὑψη- λοῦ, ὠκοδομημένου ἐπὶ ἀρχαίου θεμελίου, ἐκ βορρᾶ δὲ ὑπὸ κολοσσιαίου τείχους ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, ἔχοντος ἔτι ἔξωθεν κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ὄρους ὕψος 14 περίπου μέτρων.

Τὸ τεῖχος τοῦτο δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν, εἰὰν διὰ τοῦ ὁρήγμα- τος αὐτοῦ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν ἐξέλθωμεν εἰς τὴν τελευταίαν πρὸς βορρᾶν προβάλλουσαν γλῶσσαν τῆς ἀκρο-

πόλεως· ἡ θέσις αὕτη εἶνε ἥσυχος χλοερὸς χῶρος, παρέχων θέαν πρὸς τὰς δύο κοιλάδας τῶν ποταμίων καὶ τὰ πέριξ ὄρη· ὁ λαὸς ὀνομάζει αὐτὴν «μπακτζέ (κῆπον) τῆς βασίλισσας» (27).

Εἰς τὸ ἔσχατον αὐτῆς ἄκρον ἀνεσκάφη ὅλως ἀσήμαντόν τι θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πιθανῶς ἠγείρετο ὁ ναὸς τῆς Φαυστίνης (28), συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη αὐτοῦ εἶνε κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντετειχισμένα βορειοδυτικῶς εἰς τὸ πλησίον τεῖχος τοῦ φρουρίου· ἵνα ἴδῃ τις κατὰ ποῖον περίεργον τρόπον ταῦτα εἶνε ἐντετειχισμένα, ἀνάγκη νὰ καταβῇ ὀλίγον ἔξω τοῦ τείχους πρὸς τὴν κλιτύν.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κήπου τῆς βασίλισσας προεξέχουσι δύο συστάδες βράχων. Καταβαίνοντες περὶ τὴν μεγαλειτέραν αὐτῶν πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὰ ἔξω, ἀπαντῶμεν τὰ εἰς τὸ μέγιστον ὕψος σωζόμενα λείψανα τοῦ μνημονευθέντος ὕδραγωγείου (29) (σελ. 14. 29). Σειραὶ διατροήτων λίθων αὐτοῦ ἀνεσκάφησαν· δι' αὐτῶν διήρχοντο οἱ μετὰλλινοι σωλῆνες, οἵτινες ὅμως ἀφηρέθησαν, θραυσθέντων ἐπάνωθεν καὶ τῶν πλείστων λίθων. Ἡ ὑψίστη σειρὰ φέρει κατ' εὐθείαν γραμμὴν πρὸς τὰ ἄνω πρὸς τεῖχος λοξῶς εἰς τοὺς βράχους ἀνερχόμενον· ἐπὶ τοῦ τείχους τούτου ἀνήρχετο τὸ ὕδραγωγεῖον μέχρι τῆς κορυφῆς, ὅπου ὅμως ἵχνη αὐτοῦ μέχρι τοῦδε δὲν εὗρέθησαν. Ἐκ τοῦ ἀκροτάτου τούτου σημείου, τὸ ὁποῖον γνωρίζουσι νὰ δείξωσιν οἱ φύλακες τῆς ἀκροπόλεως (πρέπει νὰ ἐρωτήσῃ τις ποῦ εἶνε τὸ Σοῦ-γιολού, ἥτοι τὸ ὕδραγωγεῖον), βλέπομεν συνάμα πολὺ καλῶς τὰς περαιτέρω γραμμὰς τῶν ὕδραγωγείων πρὸς τὰ βόρεια ὄρη.

Ἐπιστρέφομεν νῦν εἰς τὴν ἀκρόπολιν ὀπισθεν τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ δὴ εἰς τὸν χῶρον τοῦ βορειοτάτου

ἀνακτόρου (26)· πρὸς μεσημβρίαν χαμηλώνει κλιμακηδὸν ὁ χῶρος οὗτος (τὰ ἐπίπεδα πάντα εἶχον οἰκήματα καὶ στοάς) καὶ τελευτᾷ εἰς ἐκτεταμένον ἄνδηρον (30), ὑποστηριζόμενον ὑπὸ ἀναλήματος ἐξ ὀγκολίθων ὀρθογωνίων· ἐντεῦθεν ἡ θεὰ εἶνε εὐρυτάτη ἐπὶ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης.

Τὸ ἄνδηρον τοῦτο ὑπῆρχεν ἤδη ἐπὶ τῶν βασιλέων, ἀλλὰ δὲν ἐξετείνετο πρὸς μεσημβρίαν τόσον ὅσον τὴν σήμερον· τοῦτο ἔγινεν ἐπὶ Ρωμαίων δι' ἀψίδων. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ οὕτως ἐπεκταθέντος χώρου ἐκτίσθη ὁ κορινθιακοῦ θυημοῦ ναὸς τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (98—117 μετὰ Χριστόν)· τὰ θεμέλια αὐτοῦ, βασταζόμενα ὑπὸ μεγάλων ἀψίδων ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, σώζονται ἔτι εἰς σημαντικὸν ὕψος, πολυάριθμα δὲ κολοσσιαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κεῖνται πέριξ. Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κτισμάτων τούτων ᾠκοδομήθησαν πιθανῶς ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117—138 μετὰ Χριστόν) περὶ τὸν χῶρον στοαί. Εἰς τὴν βορειανατολικὴν γωνίαν αὐτοῦ φαίνονται οἱ καταρρεύσαντες λίθοι μνημείου τινός, ἦτο δὲ καὶ τοῦτο καὶ δευτέρον τι ὁμοίως, ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκεῖνο εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν, ἐξέδρα συνάμα καὶ βάθρον ἀνδριάντος. Τὸ πρῶτον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτίσθη ὑπὸ Ἀττάλου Β' πρὶν ἔτι βασιλεύσῃ· νῦν ἀπόκειται ἐν τῷ βερολινεῖ μουσεῖῳ, μόνον δὲ τὸ θεμέλιον εὐρίσκεται κατὰ χώραν. Ἀμφότερα προέρχονται ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν βασιλέων διακοσμήσεως τοῦ χώρου, ἂν καὶ τὸ πρῶτον ἐτοποθετήθη μετὰ ταῦτα μόλις εἰς τὴν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ ὅλον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἱεροῦ θέσιν. Ἐκ τοῦ προσθίου ἄκρου τοῦ ἐπιπέδου (ἐπὶ τῶν ἀψίδων τῶν ἐκ μικρολίθων καὶ ἀμμοκονίας ἀπαιτεῖται προσοχὴ) φαίνεται ὁλόκληρος ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως, ἥτις μένει καὶ ἡ τελευταία πρὸς ἐπίσκεψιν.

Ἀνατολικῶς τοῦ Τραϊανείου ἐκτείνεται μέχρις ὅπισθεν τῶν τειχῶν τῆς βιβλιοθήκης σχεδὸν τετραγωνικὸς χώρος, εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ὁποίου, κάτωθεν τῆς πρὸς τὰ ἀνάκτορα ἀνερχομένης ὁδοῦ, σώζονται λείψανα τῶν τοίχων κατοικιῶν ἢ ἐργαστηρίων (31). Ἐκ τοῦ χώρου τούτου μεταβαίνομεν νοτιοδυτικῶς κατὰ τὴν νοτιανατολικὴν γωνίαν τοῦ Τραϊανείου ὑπὲρ τὰς πλάκας ὁχετοῦ αὐθις εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς (21)· ἀριστερόθεν ἀφήνομεν τὰ εἰς ὕψος περίπου πομπηϊανῶν τοίχων οἰκιῶν σωζόμενα λείψανα κατοικιῶν ἐλληνικῶν χρόνων. Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ θεμελίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς εὐρίσκεται ἡ εἴσοδος στενῆς ἀρχαίας κλίμακος· κάμπτουςα κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὰ κάτω εἶνε αὕτη λαξευτὴ ἐντὸς τοῦ βράχου. Κατερχόμενοι τὴν κλίμακα καὶ πρὶν ἐξέλθωμεν ἐκ τοῦ στενοῦ προσθίου ἀνοίγματος, εὐρισκόμεθα εἰς θέσιν ἐφ' ἧς αἴφνης βλέπομεν ὅλον τὸ βάθος τῆς κοιλάδος τοῦ Σελινόυντος. Ἐξερχόμενοι ἐντεῦθεν εὐρισκόμεθα ὑπεράνω τῶν ἀνωτάτων ἐδωλίων τοῦ θεάτρου (32), ὧν αἰσिरαὶ ὀγδοήκοντα οὔσαι τὸν ἀριθμὸν καὶ ὑπὸ τῶν συνήθων κλιμάκων καὶ διαζωμάτων διατεμνόμεναι φέρουσιν εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῆς ὀρχήστρας. Πρὸ τῆς ὀρχήστρας κεῖται τὸ θεμέλιον τῆς σκηνῆς ἐπὶ ἀνδρήρου (33) ἐκτεινομένου ἑκατέρωθεν εἰς μῆκος, εἰς οὗ τὸ βόρειον ἄκρον (δεξιὰ) φαίνεται ἐρείπιον ναοῦ μετὰ κλίμακος ἔμπροσθεν (34). Ἐπάνωθεν ἀνέρχεται ἀποτόμως ὁ βράχος, ὑψηλὰ δὲ ἄνω προβάλλει τὸ κολοσσιαῖον ἀνάλημμα τοῦ Τραϊανείου. Τὸ βλέμμα ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ μέχρι τῶν ἀπωτάτων ὀροσειρῶν πέραν τοῦ κόλπου τοῦ Τσιανταρλίκ.

Καταβαίνοντες τὰς κλίμακας τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου εὐρίσκομεν εἰς τὸ μέσον ὑπεράνω τοῦ κατωτάτου διαζώμα-

τος θεωρεῖον, πιθανῶς τὸ βασιλικόν, περιβαλλόμενον ἔτι ἐν μέρει ὑπὸ τῶν μαρμαρίνων αὐτοῦ τοίχων. Ὁμοία εὗρυν-
θεῖσα θέσις, κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τῆς ὁποίας εἰς
χρόνους μεταγενεστέρους ἐστήθη ἀνδριάς, εὗρίσκεται κατω-
τέρω, ἀμέσως ὑπεράνω τῆς ὀρχήστρας. Ἡ σκηνή, ἥτις κατ'
εὐθειαν γραμμὴν ἀποκόπτει τὴν ὀρχήστραν πρὸς δυσμὰς,
κατεσκευάσθη ὅτε διεσκευάσθη τὸ θέατρον, ὁμοίως δὲ καὶ
τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἐδωλίων μετεβλήθη ἐπὶ τοιαύτης
τινὸς διασκευῆς ἐντελῶς. Ἡ ἀρχικὴ σκηνὴ ἦτο ξύλινον παρά-
πηγμα, τοῦ ὁποίου αἱ ὀρθιαί δοκοὶ ἐφηρμόζοντο εἰς τὰς
καὶ σήμερον ἔτι σωζομένας ὁπὰς τοῦ δαπέδου· ὅταν ἀφη-
ρεῖτο τὸ παράπηγμα, αἱ ὁπαὶ ἐσκεπάζοντο καὶ τὸ ἀνδη-
ρον ἐπομένως ἦτο ἐλεύθερον καθ' ὅλην του τὴν ἔκτασιν.
Τὸ ἀνδερὸν τοῦτο ἔχει μῆκος 216 μέτρων ἀπὸ τοῦ
νοτίου ἄκρου, ὅπου νῦν τὴν εἴσοδον σχηματίζει τὸ ἐρείπιον
πύλης ὑστέρων ῥωμαϊκῶν χρόνων, μέχρι τοῦ βορείου ἄκρου,
ὅπου ἀνερχόμεθα τὴν κλίμακα πρὸς τὸν μνημονευθέντα
ναόν (34). Τὸ κολοσσιαῖον κτίσμα τοῦ ἀνδρήρου τούτου
(33), ὡς καὶ τὸ θέατρον καὶ ὁ ναός, ἀρχικῶς ἀνήκει εἰς τοὺς
χρόνους τῶν βασιλέων· στηρίζεται ἐπὶ συστήματος ἰσχυρῶν
ἀναλημμάτων ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων. Διώροφα οἰκοδο-
μήματα, ἐπάλληλα καὶ πρὸς τὰ ἔξω ἀνοιγόμενα ἔκειντο ἐν
αὐτῷ· τὸ κάτω πάτωμα ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος ἦτο προσιτὸν
ἐξ ἀνδρήρου προεκβεβλημένου ἐνταῦθα ἔτι μᾶλλον· ὑπεράνω
δὲ τοῦ ἄνω πατώματος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀνδρήρου
καθ' ἅπαν τὸ μῆκος ἐξετείνετο στοὰ πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσα·
ἐν αὐτῇ ἦσαν πιθανῶς ἐργαστήρια καὶ τὰ τοιαῦτα.

Κλίμαξ ἐντελῶς νῦν κατεστραμμένη ἐχρησίμευε πρὸς
συγκοινωνίαν τοῦ ἀνδρήρου μετὰ τῆς ἀγορᾶς νοτίως, ἀμέ-
σως ὀπισθεν τῆς μνημονευθείσης μεταγενεστέρας εἰσόδου,

διά τινος ὁδοῦ ἄνω ἀποληγούσης παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Διονύσου. Εἰς τοὺς δύο τούτους τόπους, τὴν ἀγορὰν καὶ τὸ θέατρον, ἐπεκράτει βεβαίως ἡ μεγίστη κίνησις κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἑορτῶν καὶ τῆς ἀγορᾶς.

Ἀναζητοῦμεν νῦν τὸν κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνδρήρου κείμενον ἰωνικὸν ναόν (34). Ἐμπροσθεν αὐτοῦ σώζεται τὸ ἐπίμηκες κρηπίδωμα βωμοῦ. Ἐπὶ 25 βαθμίδων ἀναβαίνομεν εἰς τὸν ναόν, εἰσερχόμεθα εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ἑξαστύλου ποτὲ προνάου, ἔπειτα δὲ παρὰ τὴν σωζομένην ἔτι πλουσίως κεκοσμημένην παραστάδα εἰς τὸν σηκόν. Εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ σύνοπτος εἶνε ἡ θέσις τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ.

Τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ φέρουσι σαφῇ τὰ ἴχνη κτισμάτων δύο περιόδων. Ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν βασιλέων, δὲν γνωρίζομεν εἰς τίνα θεόν, ἴσως εἰς τοὺς ἀποθεωθέντας βασιλεῖς. Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ τούτου κτιρίου σώζονται πλὴν τῶν θεμελίων καὶ τῆς κλίμακος τρεῖς τοῖχοι μόνον μετὰ τῆς κορωνίδος τῆς κρηπίδος, ἥτις εἶνε πολὺ ὡραία καὶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν διεσώθη καλῶς· ἐκ τοῦ αὐτοῦ κτιρίου προέρχονται καὶ ἄλλοι τινὲς λίθοι διεσπαρμένοι μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων λειψάνων. Ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν λίθων τούτων ὥς διακρίνει τις ἐκ τῶν ἀκόμψων κοσμημάτων, προέρχονται ἐκ ῥωμαϊκῆς διασκευῆς τοῦ κτιρίου ἐκτεινομένης καθ' ἅπαν τὸ μέτωπον· οὕτω διασκευασθὲν τοῦτο εἶχεν ἀφιερωθῆ ὡς ναὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Καρακάλλαν (211—217 μετὰ Χριστόν), ὥς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, ἥς ἐξηφανίσθησαν μὲν τὰ χαλκᾶ γράμματα, ἔμειναν ὅμως αἱ ὀπαὶ εἰς τὸ ἐπιστύλιον, εἰς τὰς ὁποίας ἦσαν στερεωμένα ἐκεῖνα. Ἀλλ' ἱκανοὶ τῶν ἐν λόγῳ λίθων κατέπεσαν καὶ ἐκ τοῦ ὑπεράνωθεν Τραϊανείου.

Ἐκ τῆς προστάσεως τοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ βλέπομεν τὰ ἐδώ-

λια τοῦ θεάτρου (32) ἀνερχόμενα ἐκ τοῦ ἀνδρήρου, ὑψηλὰ δὲ ὑπὲρ αὐτὰ σειρὰν ἐρεισμάτων μετ' ἐπικαθημένου μεταγενεστέρου τοίχου, ἅτινα περιέβαλον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου. Ὅπισθεν κεῖται τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς (21). Περαιτέρω ὀλίγον χαμηλότερα κεῖται τὸ ἐπίπεδον τοῦ βωμοῦ (17) πλησίον ἐνὸς τῶν φυλακείων κτισμένου ἐπὶ τῆς προεξέχουσας νοτιοδυτικῆς γωνίας αὐτοῦ.

Καταβαίνοντες τὰς βαθμίδας τοῦ ναοῦ καὶ διὰ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου διερχόμενοι πρὸς μεσημβρίαν τὸ ἀνδρήρον, ἀπαντῶμεν πέραν τοῦ θεάτρου ἀριστερόθεν εἰς τὴν κλιτὺν τὰ λείψανα ἀρχαίου κτιρίου, ἀνήκοντος πιθανῶς εἰς τὸν θεατρικὸν θίασον τῶν Ἀτταλιστῶν, ὁμοίως δὲ τὰ λείψανα βυζαντινῆς ἐκκλησίας (35) καὶ τάφον χριστιανικὸν λαξευτὸν εἰς τὸν βράχον.

Τέλος πορευόμενοι ὑπὸ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τῆς ἀγορᾶς (14), ὅπου τὰ ἀναλήμματα διαφόρων ἐποχῶν ἐξ ὀγκολίθων ὀρθογωνίων ὥραϊα συνηρμοσμένων σώζονται πολὺ καλῶς, καὶ χωροῦντες περαιτέρω ἐπὶ στενῆς ἀτραποῦ παρὰ τὰ πλάγια τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν χωμάτων ἀπαντῶμεν πάλιν τὴν πλακόστρωτον ὁδόν, δι' ἧς ἀνήλθομεν.

Ἀφοῦ ἐγνωρίσαμεν ἤδη ἐν ἑκάστον τῶν λειψάνων τῶν κτιρίων, δυνάμεθα νῦν ἐκ τοῦ τόξου τοῦ ἐξ ὀγκολίθων ὀρθογωνίων (12), ὅπερ ἀνερχόμενοι παρατηρήσαμεν μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς ὁδοῦ ἀνυψούμενον (σελ. 22), νὰ ἐπισκοπήσωμεν τὴν γενικὴν εἰκόνα τῶν ἐρειπίων. Ποίαν ὅμως ἐντύπωσιν ἐπροξένουν εἰς τὸν θεατὴν τὰ δι' ἐπιτυχοῦς χρησιμοποίησεως τοῦ ἐδάφους περὶ τὸ θέατρον καὶ τὴν βάσιν τοῦ κολοσσιαίου ἀνδρήρου αὐτοῦ διατεταγμένα σῶα κτίρια τῆς λαμπρᾶς ἐποχῆς τῆς πόλεως, δυνάμεθα νὰ φαντασιώμεν μόνον. Ἴσως δὲ θελκτικωτέρα ἦτο ἡ ἐντύπωσις αὕτη, πρὶν

ἢ κτισθῇ τὸ Τραϊάνειον, τὸ ὁποῖον ἐπὶ κορυφῆς τοῦ συνόλου ἀνυψώθη ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Ἡ παράδοσις, ἣν ἐπικυρώνει ἡ ἐξέτασις τῶν ἐρειπίων, ἀποδίδει εἰς τὸν βασιλέα Εὐμένη Β' τὰ σπουδαιότατα κτίρια. Εἰς τὸ ἐνιαῖον δὲ αὐτοῦ οἰκοδομικὸν σχέδιον πρέπει κυρίως ν' ἀποδοθῇ ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐντύπωσις, ἣν καὶ αὐτὰ τὰ ἐρείπια σήμερον προξενοῦσι.

Γκιόν Γκιρμέλ, 17

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000023179

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

